

ЛЕКЦІЯ 11. ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ІДЕЇ ХРИСТІЯНСТВА

1. Загальна характеристика правових ідей раннього християнства.
2. Августин Блаженний.
3. Тома Аквінський.

Загальна характеристика правових ідей раннього християнства.

Християнство — світова релігія, якій належить важливе місце в історії людства, у тому числі в історії політико-правової думки. Християнство виникло в середині I ст. н.е. За п'ять століть (I–V ст.) воно зі вчення невеликої іудейської секти виросло у космополітичну релігію Середземномор'я. На протязі цього періоду в християнстві проходили суттєві зміни з ряду питань, включаючи і те стосувалися держави та права. Головним рубежем цих змін є перетворення християнства з опозиційної і гнаної релігії в релігію офіційну і панівну.

Основні твори раннього християнства з'явилися в другій половині I ст. — в середині II ст. З них 27 було канонізовано, тобто офіційно визнано церквою, і вони склали "Новий завіт Господа нашого Ісуса Христа". Це — чотири євангелія (від Матвея, від Марка, від Луки і від Іоанна), Діяння святих апостолів, 21 послання апостолів та Об'явлення Іоанна Богослова ("Апокаліпсис"). Є також ряд неканонізованих пам'яток.

Важливими є також твори пізніших християнських авторів. Так, в другій половині II — в III ст. з'являються твори Тертуліана, Кепріана, в IV ст. — Євсевія та Іоанна Златоуста, у першій треті V ст. — Августина Блаженного.

Головні правові ідеї раннього християнства. На протигагу нерівності, як основі рабовласницької політико-правової системи, християнство проголосило принцип рівності людей, незалежно від їхніх національності, статі, майнового та політичного становища. "Нема юдея, ні грека, нема раба,

ані вільного, нема чоловічої статі, ані жіночої — бо всі ви один у Христі Ісусі". Таким чином, ідея рівності возводиться до трансцедентної сутності, тобто бога, і означає, перш за все, рівність людей перед богом.

Конкретизуючи поняття свободи і рівності, в християнстві присутній ще один надзвичайно важливий для юридичної сфери принцип еквіваленту ("рівним за рівне"). "Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви".

Кардинальний переворот, який зробило християнство, полягає у тому, що праця почала розглядатися, як неодмінна якість нової людини, що випливає з божественної правди і закону свободи. Це була своєрідна революція в розумінні людини взагалі; те, що греко-римська цивілізація вважала недостойним вільної людини, піднімалося на божественну висоту. Трудитися повинні всі, ніхто не повинен жити чужою працею: "Як хто працювати не хоче, нехай той не їсть".

Послідовним продовженням попереднього принципу стає засудження багатства, розподілу людей на багатих і бідних. "Блаженні убогі — Царство Боже бо ваше".

2. Святий Августин

Святий Августин Аврелій (Augustinus Sanctus), 354–430 pp., — один з видатних ідеологів християнської церкви та західної патристики. Його політичні та правові погляди викладені в роботі "Про град божий" ("Про боже місто") (413–426) та ряді інших творів. В розвинутій Августином християнській концепції історії людства, опертій на біблійні положення, всі соціальні, державні і правові установи і положення визнаються наслідком гріховності людини. Ця гріховність обумовлена тим, що бог наділив людину вільною волею, тобто здатністю жити по-своєму, по-людськи, а не по-божому. А коли людина живе по-людськи, а не по-божому, вона подібна до диявола. Власне, на думку

Августина, все людство у всі часи поділялося на два розряди: тих, хто живе по-людині, і тих, хто живе по-богові; "ці два розряди ми символічно назвали двома градами, тобто двома суспільствами людей, з яких одному призначено вічно царювати з богом, а другому — підлягати вічному покаранню з дияволом". Перший — це "град божий" — духовна спільність, яка базується "на любові до бога, доведеній до презирства до себе", другий — це "град земний" — тобто держава, яка базується "на любові до себе, доведеній до презирства до бога". "Громадян земного граду, — продовжує далі Августин, — породжує зіпсута гріхом природа, а громадян граду небесного породжує благодать, яка звільняє природу від гріха".

Гріховність земного державно-правового життя (відносин і положень в "земному граді") проявляється, згідно з Августином, у пануванні "людини над людиною", в існуючих відносинах управління і підпорядкування, панування і рабства. Такий стан справ, який склався внаслідок первородного гріха і гріховності людської природи, Августин називає "природним порядком" людського життя. Цей порядок, який склався природним шляхом, Августин критикує з релігійно-ідеальних позицій божого порядку і його земного праобразу, репрезентованого у житті "вибраних" та їхніх общин (християнської церкви). Цей гріховний порядок світу носить тимчасовий характер і буде тривати до другого пришестя Христа і судного дня, коли буде встановлене "царство небесне" і благочестиві отримають "ангельське життя".

Разом з тим, доки не наступив вказаний час, Августин підкреслює важливість земних державно-правових порядків і, навіть, бере їх під захист з єдиною умовою, що вони не повинні чинити перешкод розповсюдженню християнської релігії. Важливим у концепції Августина є трактування зла. "Злом називається і те, що людина робить, і те, що вона терпить. Перше — це гріх, друге — покарання... Людина вчиняє зло, яке хоче, і терпить зло, якого не хоче". Сама поява зла, його сутність обумовлена вільною волею, вільним вибором людини та їхньою деформацією. Суть цієї ідеї зводиться до того, що бог не відповідає за зло, зло обумовлене діями самих людей, їхніми

деформованими свободою вибору та здатністю приймати рішення.

У питанні про різні форми людських спільностей Августин з певною християнською модифікацією поділяє органічну концепцію Цицерона про наявність таких спільностей, як сім'я, держава, мовна спільність і, врешті, універсальна спільність, яка об'єднує все живе з богом. Цікавим в цьому аспекті є твердження Августина про те, що було б краще, якби, замість світової римської держави, яка охоплює різні народи, виникло багато малих за розмірами "правлінь народів" (національних держав), які б жили поруч один з одним в мирному сусідстві, як різні сім'ї.

Розглядаючи державу, Августин виділяє ряд форм правління, залежно від тих обов'язків, які покладаються на верховну владу. Головними серед них він вважає моральні і релігійні обов'язки, зокрема повагу до бога і повагу до людини. Власне, відмінність форми правління полягає у прояві, "спустошуючому душу смертних", — "прагненні панування", супутниками якого є аморальність, несправедливість і жорстокість. З цих позицій він дещо інакше трактує терміни античних авторів. Несправедливого правителя, як і несправедливий народ він іменує тираном, несправедливу аристократію — клікою. Держава, в якій ігнорується право, як втілення справедливості, є, на його думку, державою, що загинула. Якщо ж в державі зберігається справедливість і повага до релігії, то всі форми правління, так само як і авторитет, і повноваження влади, стають достойними того, щоб їм підпорядковуватися. Розглядаючи погляди Августина на право, необхідно підкреслити, що визначальне значення в цих поглядах має ідея непорушного вічного закону, який іде від бога і діє також і в регулюванні людських відносин. Вічний закон, який є, згідно з Августином, виразом божественного розуму і волі, визначає природний порядок, а отже і природне право. Цим самим, природне право походить від бога і має теомонний характер. "Хто

інший, як не бог вписав у серця людей природне право?" — риторично запитував Августин.

Етико-моральний підхід, характерний для августинівського розгляду форм державного устрою, притаманний і його судженням про законне і злочинне, різницю між проступками і злочинами. Так, на його думку, "коли непоборна пристрасть псує душу і тіло — це проступок; коли вона діє на шкоду іншому — це злочин". Таким чином, і покарання ніколи не буває зовнішнім свавіллям, оскільки справедливе покарання, згідно з Августином, вже міститься в самій вині і неминуче випливає з неї; і далі він уточнює: "Справедливе покарання... полягає у тому, що людина втрачає те, чим вона не захотіла добре користуватися... той, хто не захотів поступати правильно, коли міг, втрачає цю можливість, коли захоче поступати правильно".

Для середньовіччя Августин був незаперечним авторитетом у питаннях релігії і філософії, аж до Томи Аквінського не маючи собі рівного. Його вплив на розвиток християнства і на розвиток політичної та правової думки проявлявся не тільки в епоху середньовіччя, але й пізніше, аж до наших часів. Так, представники екзистенціалізму вважають Августина своїм попередником, а ряд положень Августина використовується при трактуванні проблем сучасного світового співтовариства і міжнародних відносин. В цілому і сьогодні Августин продовжує залишатися одним зі стовпів християнського віровчення. Цим визначається і сучасне значення його політико-правових поглядів.

3. Тома Аквінський.

Тома Аквінський (Thomas Aquinas), 1226–1274, — найбільший представник середньовічного католицького богослов'я та схоластики, з його іменем пов'язана впливова по нинішній день ідейна течія — томізм (в оновленому вигляді — неотомізм). В 1323 р. Тому проголошено святим, а в 1879 р. його вчення оголошено "єдиною істинною" філософією католицизму. Його

політико-правові погляди викладені у трактатах "Сума теологій", "Про правління государів" ("Про панування владик"), а також у коментарях до "Політики" та "Етики" Арістотеля.

Тома увібрав у свою теологію і у свою політичну доктрину все, що можна було увібрати без шкоди для християнських догм із вчень, які склалися до нього, зокрема із вчення Арістотеля. У політичному та правовому вченні Томи вплив Арістотеля, Цицерона і стоїків поєднується з впливом традицій теологічної літератури, зокрема Августина, Альберта Великого та ін.

Держава, згідно з вченням Томи Аквінського, являє собою певну частину універсального порядку, творцем і правителем якого є бог. Мета і виправдання держави полягає у тому, щоб надати людині належні засоби існування, дати основу для інтелектуального і морального розвитку, який, у свою чергу, повинен надавати державі допомогу в духовному вихованні християнина. Той факт, що людина, на відміну від тварини, керується не інстинктом, а розумом, робить можливим організоване суспільне життя. Цей взаємозв'язок розуму і соціальної організованості Тома виводить з божественної визначеності. До цієї ж визначеності належить і боговстановлення необхідності буття людини, як "політичної" або "суспільної" істоти. Власне, у своєму трактуванні політики Тома не проводить ще розмежування між державою і суспільством. Здатність до розсудливості допомагає людині у її власних турботах, вона ж робить її придатною до співробітництва на розумній основі у політичній спільності. Це співробітництво охоплює не тільки представників одного покоління, одного народу, але й людей різних країн і епох. Саме ця здатність до розсудливості дає кожному поколінню можливість процвітати, спираючись на успадковані багатства і досягнення попередників, і залишати наступним поколінням те, що не вдається вдосконалити власними зусиллями. Саме

розсудливість, розум є, на думку Тома Аквінського, основою прогресу інтелектуального, духовного, суспільного.

Згідно з Томою, держава, як форма закономірної людської спільності і співробітництва, виникає з потреб "природи" і "розуму". Такою ж природно-необхідною стає у політичній спільності і об'єднуюча її влада, яка відповідає закономірним потребам людської природи бути моральною, розумною, релігійною, соціальною і політичною істотою. Для того, щоб спільно жити і працювати, необхідний авторитет, який би скеровував кожного члена суспільства на досягнення спільного блага, тобто влада.

У своїй класифікації форм правління Тома знаходиться під помітним впливом Арістотеля, виділяючи три чисті форми: монархія, аристократія і політія, і три спотворені: тиранія, олігархія і демагогія (демократія). При цьому, розмежовуючою ознакою є моральний характер правління, відповідно до якого розрізняється правління справедливе (правильне, розумне, належне) і правління несправедливе — з точки зору загального блага, як мети суспільства. За цією ж ознакою він проводить розмежування між владою "політичною" та "деспотичною".

Політична влада існує там, де (при правлінні одного або кількох осіб) виконуються закони і договори. Влада деспотична нічим не обмежена і подібна до влади власника над рабами. Тома Аквінський виділяє ще й третій різновид влади — королівську владу — це влада правителя, який опирається не на закони, а на мудрість, причому в цій мудрості правитель знаходить виправдання своїм діям, бачить в ній "свою свободу". Власне, такий володар виступає не тільки як правитель держави, але і як її творець.

В державній владі Тома виділяє три головні моменти: по-перше, відношення пануючих до підданих і можливість встановлювати закони; по-друге, набуття влади; по-третє, користування нею. Таке виділення різних моментів влади необхідне йому для того, щоб підкреслити людський аспект в

набутті і користуванні державною владою. Згідно з Томою Аквінським, влада, за своєю суттю, має божественний характер, але це не стосується її набуття і користування, оскільки як набуття, так і користування владою може виявитися таким, що суперечить божій волі. Первинним джерелом людської влади, яка вручається одній або кільком особам, є політична спільність людей, народ.

Ідеальною формою правління Тома Аквінського, слідом за Арістотелем, Полібієм і Цицероном, вважає змішану з трьох "чистих" форм, при якій монарх уособлює єдність, аристократія — перевагу належних заслуг, а піддані (народ), також задіяні в державному управлінні, служать гарантією соціального миру і згоди.

Тома Аквінський розрізняє два види людських спільностей: спільність людей в державі і спільність віруючих у церкві. Держава регулюється правилами політичного правління, і влада обмежена законами, а також "волею народу", на яку правитель повинен необхідно зважати. Тому, наприклад, Тома виправдовує непокору тим монархам, які узурпували владу або примушують підданих до несправедливих дій. При цьому, у випадку нестерпної тиранії правомірним є, за Томою, навіть тираноббивство, тобто народ в інтересах загальної користі і порядку має право повстати проти тирана і скинути його. В цій боротьбі проти тирана народу належить діяти за "загальним рішенням", яке спрямоване на обмеження влади тирана або його усунення.

Значне місце у вченні Томи Аквінського посідає проблема права і закону. У трактуванні Томи, бог — першопричина всього, у тому числі і людського буття і людських дій. Разом з тим, людина — істота розумна, наділена вільною волею, при цьому розум (інтелектуальні здібності) є основою всякої свободи. Неможливо, підкреслював Тома, бажати того, що до цього не було пізнане. Згідно з природним порядком, інтелект переважає волю, він первинний. Розумна діяльність, згідно з концепцією Томи, потребує такої

вільної волі, яка, спираючись на розум і пізнання, спрямована на здійснення визначених цілей добра і блага. Тома, власне, і розуміє закон, як правило слідування божественній цілі, належний порядок її реалізації.

Свобода людини, свобода її волі виявляється, у трактуванні Томи, проявом міри, ступеня розумності людини, міри пізнання нею вищих (божественних) цілей свого буття і діяльністю відповідно до необхідних правил, які диктуються цими цілями і випливають з них. З огляду на це, Тома принципово відрізняється від Августина, який визнавав вільну волю, як начало зла і прояв гріховності людини. Згідно з концепцією Томи, вільна воля — це добра воля. Він вважає діяльність відповідно до вільної волі здійсненням розумності, справедливості і добра в земному житті, дотриманням божественного за своїми першоджерелами закону, який визначає необхідний порядок світобудови і людського співжиття. У світлі такої, розвинутої Томою, теологічної концепції взаємозв'язку свободи і необхідності, опосередкованої здатним до пізнання і визначальним для людської практичної поведінки розумом, свобода повстає, як діяльність відповідно до розумно пізнаної необхідності, що випливає з божественного статусу, характеру і цілей порядку світобудови і обумовлених цим законів. Власне, його розумінням вільної волі та свободи обумовлюється і розуміння закону та права.

Закон є, на думку Томи, певне правило і мірило дій, яким хто-небудь спонукається до дії або утримується від неї. Конкретизуючи свою характеристику закону, як спільного блага, мислитель підкреслював, що закон повинен виражати загальне благо всіх членів суспільства і повинен встановлюватися або суспільством безпосередньо, або тими, кому воно довірило турботу про себе. Крім того, до суттєвих характеристик закону Тома відносить і необхідність його обнародування, без чого неможлива сама його дія, як мірила людської поведінки. Загальну характеристику закону

Тома підсумовує у такому визначенні: "Закон є певне встановлення розуму для спільного блага, обнародоване тими, хто має турботу про суспільство".

Тома обґрунтовує наступну класифікацію законів: 1) вічний закон; 2) природний закон; 3) людський закон і 4) божественний закон.

Вічний закон являє собою загальний закон світового порядку, виражаючи божественний розум і якості верховного загальносвітового спрямовуючого начала, абсолютного правила і принципу, який керує загальним зв'язком явищ і світобудови (включаючи природні та суспільні процеси) і забезпечує їхній цілеспрямований розвиток. Вічний закон, як загальний закон, є джерелом для всіх інших, які мають більш конкретний характер. Безпосереднім проявом цього закону виступає природний закон, згідно з яким вся богостворена природа і природні істоти, включаючи людину, в силу притаманним їм від природи властивостей рухаються (прагнуть) до реалізації цілей визначеними і обумовленими правилами, тобто законами їхньої природи.

Сенс природного закону для людини полягає у тому, що людина за самою своєю природою наділена здатністю розрізняти добро і зло, причетна до добра і схильна до дій і вчинків вільної волі, спрямованої на здійснення добра, як мети. Відмінність у природних (фізичних, емоційних та інтелектуальних) властивостях і якостях різних людей, різноманітність життєвих обставин і т.п. призводить до неоднакового розуміння і застосування вимог природного закону і різного ставлення до нього. Обумовлена цим невизначеність, пов'язана з неконкретністю велінь природного закону, суперечить його загальнообов'язковому і єдиному для всіх людей характерові і значенню. Звідси, тобто з існування самого природного закону випливає необхідність людського закону, який, з врахуванням потреби у встановленні визначеності і дисципліни в людських відносинах, бере під захист правила і принципи природного закону і конкретизує їх відповідно до різноманітних обставин людського життя.

Людський закон, у трактуванні Томи Аквінського, — це позитивний закон, наділений примусовою санкцією проти його порушень. Досконалі і добродішні люди можуть обходитися і без людського закону, для них достатньо природного, але щоб знешкодити людей зіпсутих, таких, що не піддаються переконанням і настановам, необхідні страх покарання і примус. Згідно з Томою, людським (позитивним) законом є тільки ті людські встановлення, які відповідають природному запові (велінням фізичної і моральної природи людини), в іншому ж випадку ці встановлення — не закон, а тільки перекручення закону та відхилення від нього. Власне, Тома розрізняє справедливий і несправедливий людський (позитивний) закон.

Мета людського закону — спільне благо людей, тому законом є тільки ті встановлення, які, з одного боку, мають на увазі це спільне благо і виходять з нього, а з другого — регламентують людську поведінку тільки в її зв'язку зі спільним благом. З відповідності людського закону природному впливає також необхідність встановлення у позитивному законі вимог, які можуть бути реально виконаними, яких можуть дотримуватися звичайні, недосконалі у своїй більшості, люди. Закон позитивний повинен брати людей такими, якими вони є, з їхніми недоліками і слабкостями, не ставлячи надмірних вимог. Цим обумовлюється і однаковість вимог, які ставить позитивний закон перед всіма людьми. Таким чином, всезагальність закону означає момент рівності, тобто застосування рівної міри і однакового масштабу до всіх. Крім того, позитивний закон повинен бути встановлений належною інстанцією в межах її компетенції, без перевищення влади, і обнародований. Тільки наявність всіх цих властивостей і ознак робить людські встановлення позитивним законом, обов'язковим для людей. В іншому ж випадку, йдеться про несправедливі закони, які, на думку Томи, не будучи власне законами, не є обов'язковими для людей.

Тома розрізняє два види несправедливих законів. Перші, які не відповідають вимогам, які ставляться перед законом, хоча і не обов'язкові для підданих, але їхнє дотримання не забороняється з огляду на загальний спокій і небажаність культивувати звичку недотримуватися законів. До другого виду несправедливих законів належать ті з них, які суперечать божественним законам. Такі закони не тільки не обов'язкові, але й повинні не дотримуватися і не виконуватися.

Під божественним законом розуміється закон, даний людям в божественному одкровенні (у Старому і Новому Заповітах). При обґрунтуванні необхідності божественного закону мислитель вказував на ряд причин, які обумовлюють необхідність доповнення людського закону божественним.

По-перше, божественний закон необхідний для вказівки на кінцеву мету людського буття, розуміння якої перевищує власні обмежені можливості людини.

По-друге, божественний закон необхідний, як вищий і безумовний критерій, яким слід керуватися при неминучих спорах про належне і справедливе, при багаточисленних людських законах тощо. По-третє, божественний закон потрібний для того, щоб скеровувати внутрішні душевні прагнення, які повністю залишаються поза сферою людського закону, який регулює тільки зовнішні дії людини. На цьому Тома робить особливий акцент і відстоює у всьому вченні про закон і право.

По-четверте, божественний закон необхідний для викорінення всього злого і гріховного, включаючи і те, що не може бути заборонене людським законом.

Тома розмежовує поняття закону і права. Право, згідно з його вченням, — це дія справедливості в божественному порядку людського співжиття.

Справедливість — це одна з етичних чеснот, яка має на увазі ставлення людини не до самої себе, а до інших людей, і полягає у відданні кожному свого, йому належного. Тома розрізняє людське право, яке встановлюється людським законом, природне право, яке є спільним для всього живого, та божественне право.